

قطعیت بالای متن و قاطعیت نویسنده در سبک نامه‌نگاری غزالی

دکتر مریم درپر^۱

چکیده

مقوله‌های نحوی در سبک پژوهی، به‌ویژه در شاخه‌هایی که به بررسی رابطه قدرت می‌پردازند از جمله سبک‌شناسی انتقادی اهمیت بسیار دارد. در تحقیق حاضر با طرح این پرسش که میزان قطعیت متن و قاطعیت نویسنده در نامه‌نگاری امام محمد غزالی چگونه است، به تجزیه و تحلیل وجهیت (به طور خاص انواع وجه در مقوله فعل) در سبک نامه‌نگاری غزالی پرداخته و کارکرد این مؤلفه سبکی را در رابطه بینافردی نویسنده و مخاطب بررسی نموده‌ایم. فرض تحقیق این است که در نامه‌نگاری او متن از قطعیت بالایی برخوردار است و نویسنده به صاحبان قدرت از موضع اقتدار نامه نوشته است. این پژوهش به روش توصیف آماری انجام شده و نتایج تحقیق نشان می‌دهد که درصد بالای وجه شناختی در کنار درصد بالای وجه امری مجموعاً تقویت‌کننده موضع اقتدار نویسنده در مقابل نهاد قدرت است. قطعیت بالای متن در نامه‌نگاری غزالی در حالی که متأثر از موقعیت غزالی به عنوان عالم صاحب‌نام دینی و فقیه بزرگ شافعی است، بر افزایش اقتدار او نیز تأثیرگذار است. علاوه بر تأیید فرضیه پژوهش، نتیجه دیگر تحقیق این است که در بافت علوم دینی، نحو محافظه‌کار برجسته است. هدف پژوهش این است که بررسی ویژگی‌های سبکی در درون بافت موقعیتی متن و پرداختن به نقش یا کارکرد مؤلفه‌های سبکی را نشان دهد.

کلیدواژه‌ها: سبک‌شناسی، انواع وجه، نامه‌های غزالی.

۱- درآمد

در پژوهش‌های سبک‌شناسی انجام شده در زبان فارسی، متن فارغ از بافت موقعیتی آن مورد بررسی قرار گرفته و به کارکرد یا نقش ویژگی‌های سبکی نیز پرداخته نشده است. با توجه به مسأله

۱- مدرس زبان و ادبیات فارسی دانشگاه بجنورد dorpar90@gmail.com

مذکور، پژوهش حاضر قصد دارد با طرح این پرسش که میزان قطعیت متن و قاطعیت نویسنده در نامه‌نگاری امام محمد غزالی چگونه است، به تجزیه و تحلیل انواع وجه در سبک نامه‌نگاری غزالی پرداخته و کارکرد این مؤلفه سبکی را در رابطه بینافردی نویسنده و مخاطب بررسی کند. فرض تحقیق این است که در نامه‌نگاری او متن از قطعیت بالایی برخوردار است و نویسنده از موضع اقتدار به صاحبان قدرت نامه نوشته است. هدف پژوهش این است که بررسی ویژگی‌های سبکی متن در درون بافت موقعیتی آن و پرداختن به نقش یا کارکرد مؤلفه‌های سبکی را نشان دهد.

در رویکردهای سبک‌شناسی نقش‌گرا، انتقادی و زنانه، بررسی مقوله‌های نحوی اهمیت بسیار دارد. بلندی و کوتاهی جمله‌ها، ساده، مرکب و پیچیده بودن جمله، چگونگی نظم واژه‌ها در جمله و جابجایی در ساختار نحوی، تعدی، همچنین همپایگی، وابستگی، استقلال، تناوب، مترادف، تقابل و تضاد جمله‌ها، وجهیت و صدای نحوی و رابطه آن با دیدگاه نویسنده (رک: لیچ، ۱۹۸۱؛ سیمپسون ۱۹۹۳؛ کلایمن، ۱۹۹۱؛ نویتس، ۲۰۰۵) از جمله مواردی است که در این رویکردها می‌تواند مورد توجه قرار گیرد. در این مقاله جهت مطالعه رابطه قدرت در سبک نامه‌نگاری غزالی به بررسی وجهیت^۱ در مقوله فعل می‌پردازیم.

هلیدی که رویکرد نقش‌گرایی زبان را بسط داد، بر رویکردهای مختلف تحلیل گفتمان درباره وجهیت تأثیر گذاشت و زبان‌شناسان انتقادی، نظریه‌های وجهیت هلیدی را در ارتباط با مسائل اجتماعی گسترش دادند. (رک: فاولر و دیگران، ۱۹۷۹؛ هاج و کرس، ۱۹۷۹). چنان که می‌دانیم، هاج و کرس نظریه هلیدی را در مطالعه رسانه و با نام نشانه‌شناسی اجتماعی به کار بردند و فرکلاف با گسترش تحلیل گفتمان انتقادی که بر کارکردهای ارتباطی تمرکز داشت نظر هلیدی درباره وجهیت را غنا بخشید.

از نظر راجر فاولر (۱۹۸۶: ۱۳۱)، «وجهیت ساختار بیان روشن و جزئی متن است؛ ابزاری که مردم با آن درجه تعهد و التزامشان را نسبت به حقیقت گزاره‌هایی که می‌گویند، بیان می‌کنند». فاولر ابزارهای نحوی متعددی را برمی‌شمارد که وجهیت را انتقال می‌دهند؛ فعل‌های کمکی مانند «باید، شاید و ممکن است»، قیدها مانند «بی‌شک، به هیچ وجه، هرگز، فقط، گویا و تقریباً، متأسفانه و ...» و

صفت‌های ارزش‌گذار «برتر و برترین» (سیمپسون، ۱۹۹۳: ۴۷). سیمپسون نیز در کتاب *زبان، ایدئولوژی و زاویه دید* (همان: ۴۷-۸۴) وجهیت را در مطالعه زاویه دید بررسی کرده است. به‌طور کلی وجهیت به نگرش گوینده یا عقیده او درباره میزان درستی مفهوم یک جمله اشاره دارد (همان: ۴۷). وقتی وجهیت را به منظور تبیین موقعیت، نگرش و نقطه نظر گوینده یا نویسنده به کار می‌گیریم، حوزه بررسی آن گسترش می‌یابد.

هلیدی وجهیت را در ارتباط با فرانش بینافردی مطرح کرد. همچنین به نظر او فعل‌های کمکی مانند شاید، باید، ممکن است و ... انواع گوناگونی از وجهیت مانند اجبار و الزام و مانند آن را بیان می‌کنند و بخشی از معنای اندیشگانی بندها هستند (۱۹۸۷: ۱۹۹). او وجهیت را انتخابی بین بله و نه می‌داند که برای درجات متفاوت قطعیت به کار می‌رود؛ به عنوان مثال:

دانشجویان از کتابخانه استفاده می‌کنند. (بله)

دانشجویان از کتابخانه استفاده نمی‌کنند. (نه)

دانشجویان ممکن است از کتابخانه استفاده کنند. (قطعیت پایین)

دانشجویان همیشه از کتابخانه استفاده می‌کنند. (قطعیت بالا)

وجهیت به مفهومی که هلیدی مطرح کرده با مقوله قدرت ارتباط پیدا می‌کند. کسانی که فرادست هستند، از وجهیت بالا استفاده می‌کنند تا اطمینان خود را درباره آنچه می‌گویند، نشان دهند و برعکس فرودستان از وجهیت ضعیف یا پایین استفاده می‌کنند (همان: ۷۵).

هلیدی تأثیر عمده وجه را در القای معنای بینافردی و تعامل اجتماعی نشان داد. در دستور نقش‌گرای او ساختمان بند به دو بخش وجه^۱ و باقی عناصر^۲ تقسیم می‌شود. وجه در ساختمان بند نقش اساسی دارد و از منظر بینافردی تشکیل دهنده هسته اصلی گفتگو و تعیین‌کننده نوع تعامل است و نیز نمایانگر نگرش گوینده در تعامل اجتماعی است. در این دستور وجه شامل نهاد^۳ و عنصر صرفی^۴ است و باقی عناصر

1- Mood

2- Residue

3- Subject

4- Finite element

سازه‌های دیگر بند هستند. در نظام بندها، سه نوع عمده وجه در فراتنش بینافردی عبارتند از: خبری، پرسشی و امری (همان: ۷۲). انواع وجه (خبری، پرسشی و امری) در دستور هلیدی با آنچه تحت عنوان وجوه فعل در دستور زبان فارسی بحث شده مطابقت دارد. وحیدیان کامیار (وحیدیان کامیار، ۱۳۸۲: ۵۴-۵۶) در تعریف وجه و توضیح سه وجه اصلی در زبان فارسی می‌نویسد:

تلقی‌گوینده یا نویسنده از جمله یعنی مسلم و نامسلم بودن یا امری بودن و نبودن فعل را وجه گویند. امروز سه وجه اصلی اخباری، التزامی و امری وجود دارد. اگر گوینده به وقوع فعل یقین داشته باشد یا سخنش را قطعی مطرح سازد، فعل از وجه اخباری است و فعل در صورتی به وجه التزامی به کار می‌رود که وقوع آن به صورت الزام، تردید، آرزو، توصیه، شرط و دعا مطرح شود. فعلی که از وجه اخباری و التزامی نباشد، از وجه امری است. همچنین او در توضیح وجه وصفی گفته است: اگر دو یا چند جمله پی هم بیایند و نهاد آن‌ها یکی باشد، فعل جمله یا جمله‌های غیرپایانی را می‌توان به صورت صفت مفعولی آورد که آن را فعل وصفی می‌نامیم. فعل‌های وصفی از نظر شخص، زمان و وجه تابع فعل جمله آخر هستند.

این مقاله، طبق جدول ذیل^(۱) به تجزیه و تحلیل انواع وجه در نامه‌نگاری غزالی می‌پردازد:

جدول ۱-۱: معیارهای بررسی میزان قطعیت متن

درجه پایین قطعیت متن - موضع ضعف	درجه بالای قطعیت متن - موضع اقتدار
۱- به‌کارگیری ساخت‌های التزامی، شرطی، تمنایی، دعایی، پرسشی مانند بشود، برود، اگر... ای کاش، امیدوار بودن، آیا...	۱- استفاده از ساخت‌های وجه اخباری و وجه امری (جمله‌های مثبت و منفی)
۲- به‌کارگیری نظام وجهی شناختی که بیانگر عدم شناخت کامل هستند مانند: خیال کردن، فکر کردن، به نظر رسیدن، تصور کردن، حدس زدن، استنباط کردن، پنداشتن	۲- استفاده از سیستم افعال وجهی شناختی یعنی به‌کارگیری افعال مربوط به بینش و ادراک همچون عقیده داشتن، دریافتن، دانستن، درک کردن

در این پژوهش، به روش آماری که یکی از روش‌های شناخته شده در پژوهش‌های سبک‌شناسی است و به‌ویژه در شاخه‌ای با نام سبک‌شناسی پیکره‌ای^۱ مورد استفاده قرار می‌گیرد^(۲)، به بررسی انواع وجه در نامه‌های غزالی پرداخته‌ایم. به منظور تأیید یا ردّ فرضیه پژوهش ابتدا نامه‌هایی که مخاطبان متفاوتی دارند (پادشاه، وزیر، ابن‌عالمی و پدر یکی از شاگردانش)، به‌عنوان داده‌های پژوهش انتخاب گردیده، بسامد ساخت‌های وجه اخباری، وجه امری (جمله‌های مثبت و منفی)، التزامی، شرطی، تمنایی، دعایی، پرسشی و استفاده از افعال وجهی شناختی در این نامه‌ها بررسی شده و نتایج در نمودارهایی نشان داده شده است. سپس نتایج به دست آمده را در نامه‌های همگون بررسی نمودیم. در مرحله پایانی با نموداری مقایسه‌ای بسامد این ویژگی را در چهار نامه نشان دادیم و با توجه به بافت موقعیتی هر نامه به تحلیل وجهیت در مقوله فعل و بررسی نقش یا کارکرد آن در رابطه بینافردی نویسنده و مخاطب پرداختیم.

در انتخاب روش آماری به عنوان شیوه پژوهش توجه به این نکته را ضروری می‌دانم که در سبک‌شناسی آمارهایی اهمیت دارند که در تحلیل سبک معنادار باشند. در پژوهش حاضر به این دلیل به توصیف آماری انواع وجه می‌پردازیم که آن را در شکل دادن به سبک به معنای «روشی از کاربرد زبان که در یک بافت معین، به وسیله شخص معین و برای هدفی مشخص به کار گرفته می‌شود» (لیچ، ۱۹۸۱: ۱۰) مؤثر می‌دانیم.

مقاله «بررسی سبکی رمان «چراغ‌ها را من خاموش می‌کنم» با رویکرد فرآینقش میان‌فردی نظریه نقش-گرایی» (پهلوان‌نژاد و وزیرنژاد، ۱۳۸۸) پژوهشی مرتبط با تحقیق حاضر است. در مقاله مذکور، وجه در زبان فارسی به انواع خبری، پرسشی، شرطی، عاطفی، تردیدی، پیشنهادی، آرزویی، تمنایی، دعایی، التزامی، امری، نهی، تأکیدی و وصفی تقسیم شده است (همان: ۵۶-۵۹). پژوهش یاد شده در حوزه سبک‌شناسی نقش‌گرا قرار می‌گیرد و مربوط به ژانر داستان است، اما تحقیق حاضر با توجه به این که به رابطه قدرت در متن می‌پردازد، در شاخه سبک‌شناسی انتقادی قرار می‌گیرد و مربوط به ژانر نامه است.

۱-۲- غزالی و نامه‌های او

نویسنده این نامه‌ها، ابوحامد محمد بن محمد بن احمد غزالی، ملقب به حجة الاسلام، زین‌الدین طوسی فقیه بزرگ شافعی است که در پایان روزگارش همانند او در میان شافعیان نبود. غزالی، چنان مقام و موقعیتی داشته که از جانب دارالخلافه بغداد این‌گونه مورد خطاب قرار گرفته است: «از سرای مقدس عزیز نبوی (دارالخلافه) زادالله الانواره این خطاب صادر شد ... و حقیقت دانسته آید که نظام این جز به خواجه امام اجل زین‌الدین حجة الاسلام و فریدالزمان ابوحامد محمد بن محمد بن محمد الغزالی ادام الله تأییده تمام نگردد از آنچه او یگانه جهان و قدوة عالم و انگشت-نمای روزگار است و در زمره ائمه دین، کثرهم الله، تقدّم و زعامت او را مسلم شده است و همه زبان‌ها به این اوصاف که از وی نشر افتاد متفق است» (غزالی، ۱۳۶۲: ۳۹).

مجموعه نامه‌های غزالی را یکی از نزدیکانش به درخواست جمعی از طالبان کلام او با نام فضائل الانام من رسائل حجة الاسلام گرد آورده است. این کتاب به پنج باب تقسیم شده که چهار باب نخستین شامل نامه‌های اوست. نامه‌ها بر اساس مقام و موقعیت مخاطب دسته بندی شده‌اند؛ باب اول «در نامه‌هایی که به ملوک و سلاطین نوشته»، باب دوم «در نامه‌هایی که به وزیران نوشته است»، باب سوم «در آنچه به امرا و ارکان دولت نوشته»، باب چهارم «در آنچه به فقها و ائمه دین نوشته» و باب پنجم مواعظ او را در بر دارد با عنوان «در فصول و مواعظ که به هر وقت نوشته». در باب اول تنها یک نامه آمده؛ نامه‌ای که مخاطب آن سلطان سنجر است. باب دوم دوازده نامه را در بر دارد: پنج نامه به صاحب شهید فخرالملک، سه نامه به شهاب‌الاسلام، سه نامه به مجیرالدین و یک نامه به احمد بن نظام‌الملک. باب سوم شامل پنج نامه است و در باب چهارم هشت نامه گرد آمده است.

۲- بررسی انواع وجه در نامه‌های چهارگانه

در این بخش، ابتدا به معرفی مخاطبان چهار نامه برگزیده (رک: غزالی، ۱۳۶۲: ۱۱-۱۳، ۳۱-۳۳، ۶۶-۶۹) می‌پردازیم و سپس انواع وجه را در هر نامه بررسی می‌کنیم و نتایج را در نمودارهایی نشان می‌دهیم. پس از آن تعمیم‌پذیری ویژگی سبکی برآمده از هر نامه را در نامه‌های همگون بررسی

می‌کنیم و در پایان، با توجه به مقام و موقعیّت مخاطب و فضایی که نامه در آن نوشته شده، به تحلیل بسامد انواع وجه در رابطه بینافردی نویسنده و مخاطب می‌پردازیم.

۲-۱. بررسی ساخت‌های وجهی در نامه به شاه

مخاطب نامه شماره ۱، سلطان سنجر «معزالدین و الدین ابوالحارث سنجر بن ملک‌شاه» (راوندی، ۱۳۳۳: ۱۶۸) است. ظهیرالدین نیشابوری (متوفی ۵۸۲ ق.) درباره او می‌گوید:

«سلطان سنجر پادشاهی بزرگ بود از واسطه آل سلجوق، ممتّع به طول عمر و طیب عیش و نشر ذکر و فتح دیار و قهر اعداء. از ابتداء عهد که به خراسان ملک شد از قبل برادرش برکیارق تا حدود چهل سال، او را نوزده فتح میسر شد و در هیچ وقت شکستی نیفتاد...» (نیشابوری، ۱۳۳۲: ۴۴).
در تاریخ سلسله سلجوقی درباره سنجر می‌خوانیم:

«کار سنجر در خراسان دوام پیدا کرد و سلطنت وی قوی شد و قدرتش بر همه جا چیره گردید ... پس خوش طالعی و نیک‌بختی در کارها برای سنجر با دوام شد و به نور چهره وی شهرها نورانی شد» (اصفهانی، ۱۳۵۶/۲۵۳۶: ۳۱۵).

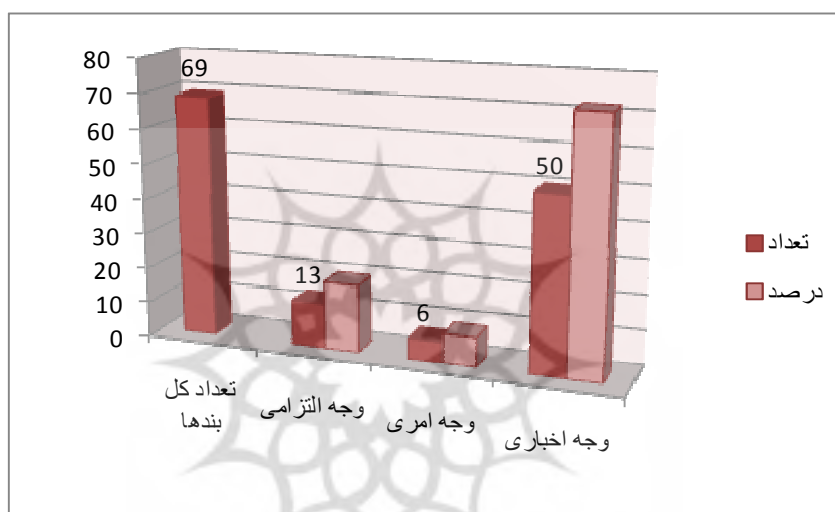
در *راحة الصدور* درباره جلال و شوکت و وسعت پادشاهی او آمده است:

«در هر شهری از شهرهای عراق و امهات بلاد ضیاع و ضریبه با خاص گرفت و از آن عهد باز سنجر سلطان اعظم شد و خطبه او از حد کاشغر تا اقصی بلاد یمن و مکه و طایف و مکران و عمان و آذربایجان تا حد روم برسید و بعد وفاتش زیادت از یک سال خطبه اطراف به نام او می‌کردند» (راوندی، ۱۳۳۳: ۱۷۱).
این قدرت عظیم با حمله ترکان غز به سال ۵۴۸ ق. در خراسان و اسارت سنجر پایان یافت. در این فتنه عظیم بسیاری از مشاهیر خراسان از جمله امام محمد بن یحیی نیشابوری که از اجلّه علمای وقت و رئیس نظامیه نیشابور بود، کشته شد (ابن اثیر، ۱۹۶۷: ۳۹).

فضایی که این نامه در آن به نگارش درآمده، تعصّب در عقاید و حسادت و رقابت منفی بین عالمان است. در این موقعیّت اجتماعی، حسودان و متعصّبان غزالی را به نوشتن کفر و اباطیل، داشتن آرای ملحدان، گرایش به مذهب مجوس و طعن و قدح امام ابوحنیفه (متوفی ۱۵۰ ق.) - مؤسس فرقه حنفی - و ابوبکر باقلانی (متوفی ۴۰۳ ق.) متهم کرده‌اند لذا سلطان سنجر برای پاسخ‌گویی به این

اتهامات، او را از توس به لشکرگاه خود در نیشابور احضار کرده است (غزالی، ۱۳۶۲: ۱۳-۱۱). در چنین فضای مسموم و پر از اتهامی، با تجزیه و تحلیل صورت‌های زبانی روشن خواهد شد که آیا غزالی تسلیم قدرت حاکم می‌شود و یا با استفاده مؤثر از زبان در موضع اقتدار می‌ایستد؟ بررسی ساخت‌های وجهی در نامه به شاه نتایج زیر را نشان می‌دهد:

نمودار ۱-۲: توزیع فراوانی ساخت‌های وجهی در نامه به شاه

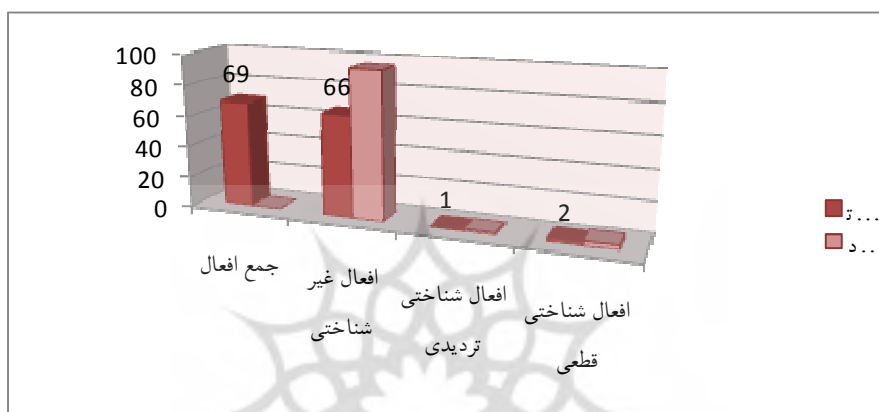
چنان که در این نمودار نشان داده شده است، بسامد بالای وجه اخباری (۷۲٪) قطعیت متن را بالا برده و بیانگر میزان پابندی نویسنده به حقیقت گزاره‌هاست. او در این گزاره‌ها، باورها و احساساتش را با قطعیت بیان کرده است:

... که کار پادشاهی آخرت دارد که مملکت روی زمین از مشرق تا به مغرب بیش نیست
و عمر آدمی در دنیا صد سال بیش نیست در اغلب احوال
و جمله روی زمین نسبت به پادشاهی آخرت کلوخی است
و همه ولایت‌های زمین گرد و غبار آن کلوخ است

و صد سال عمر را در میان ازل و ابد و پادشاهی جاوید چه قدر که بدان شاد باید بود؟
به‌کارگیری وجه امری در مقابل پادشاه که در بالاترین درجه هرم قدرت ایستاده، قابل توجه است:

همت بلند دار چنان که اقبال و دولت و نسبت بلند است
و از خدای تعالی جز به پادشاهی جاوید قناعت مکن
بررسی بسامد کاربرد وجه شناختی در نامه به شاه نتایج زیر را نشان می‌دهد:

نمودار ۲-۲: توزیع فراوانی افعال شناختی در نامه به شاه

در این نامه، توزیع فراوانی افعال شناختی به عنوان یک مؤلفه سبکی معنادار نیست؛ زیرا درصد افعال شناختی (قطعی و تردیدی) پایین است و در نشان دادن میزان قاطعیّت متن، قاطعیّت نویسنده و نمایش اقتدار او کارکرد ندارد.

۲-۲. بررسی ساخت‌های وجهی در نامه به وزیر

مخاطب نامه شماره ۲، خواجه ابوالفتح مظفر، پسر بزرگ خواجه نظام‌الملک طوسی، مشهور به فخرالملک است.

وی ابتدا وزیر تنش بن الب ارسلان و چندی نیز وزیر برکیارق بن ملک‌شاه بود تا آن که در سال ۴۹۰، سنجر که در امارت خراسان سر می‌کرد، بعد از عزل کیا ابوالفتح علی بن حسین اردستانی طغرانی ملقب به مجیرالملک و مجیرالدوله، وزارت خود را در عهده او گذاشت و فخرالملک در این سمت باقی بود تا عاشورای سال ۵۰۰ که به ضرب کارد یکی از باطنیه به

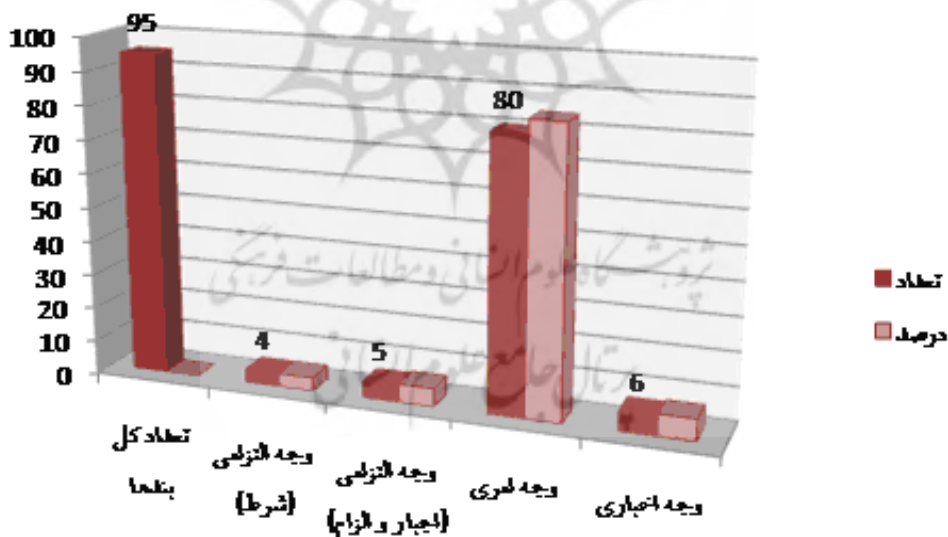
قتل رسید. نامه‌های غزالی به فخرالملک همه در ایام ده سال وزارت او در دستگاه سنجر صادر شده است (غزالی، ۱۳۶۲: ۲۷).

بنداری اصفهانی (۱۳۵۶/۲۵۳۶: ۳۱۹) درباره او نوشته است:

فخرالملک بخشنده و دارای خانواده و ثروتمند بود. در معاشرت و صحبت فیروز بود، تأیید خدایی و مقام داشت. کارها را ده سال اداره کرد و در عاشورای سال ۵۰۰ کشته شد. سنجر پس از پسرش صدرالدین محمد فخرالملک را وزارت داد ...

این نامه را غزالی در موقعیتی به وزیر نوشته که به امور دینی چندان اهمی نداشت و شراب می‌نوشیده و ظالمان گستاخ شده و عده‌ای دست به دزدی می‌زده‌اند. بنابراین نویسنده با یادآوری سرنوشت حاکمان ظالم، وزیر را متنبه کرده و او را تشویق نموده تا روش پدر خود را در پیش بگیرد و اجازه ندهد کسی در انجام خیرات و صدقه دادن بر او پیشی بگیرد (همان: ۳۱-۳۳). از بررسی انواع وجه در متن این نامه، نتایج زیر به دست می‌آید:

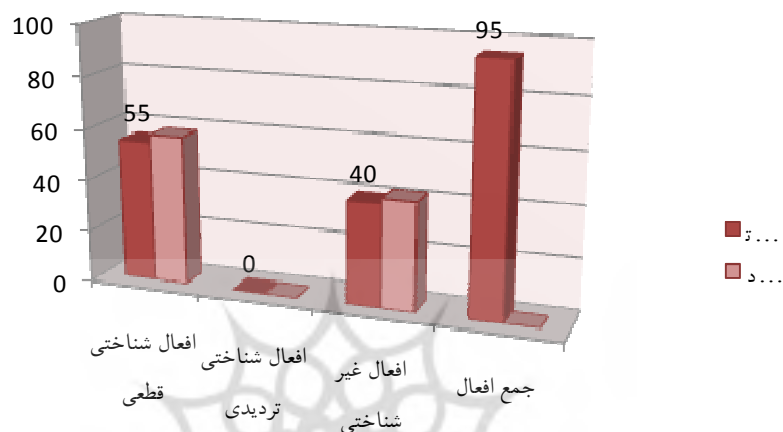
نمودار ۲-۳: توزیع فراوانی ساخت‌های وجهی در نامه به وزیر

چنان که در این نمودار دیده می‌شود، وجه امری بالاترین بسامد را دارد و در بافت سیاسی نامه به وزیر مؤلفه سبکی معناداری است. کاربرد ۸۴٪ وجه امری در متن نامه، نشان‌دهنده میزان قاطعیّت

نویسنده در بیان گزاره‌ها و اقتدار او در مقابل مخاطب صاحب‌قدرت است. بررسی وجه شناختی در این نامه، نتایج زیر را نشان می‌دهد:

نمودار ۲-۴: توزیع فراوانی افعال شناختی در نامه به وزیر

۵۸٪ وجه شناختی قطعی، نشان‌دهنده آگاهی، باور و شناخت نویسنده از موضوعاتی است که مطرح می‌کند. او باور دارد که روزگار فترت و آخر زمان است و در چنین روزگاری، هرکسی به حصنی حصین نیاز دارد، بنابراین با اطمینان می‌گوید: کمک به درویشان و دعایی که متعاقب آن حاصل می‌شود، همان پناهگاه امن استواری است که مخاطب باید در پی آن باشد.

غزالی در این نامه، ادعاها و عقاید خود را با فعل شناختی قطعی «دانستن» و با وجه امری «بدان» به مخاطب القا می‌کند. اگرچه فعل «بدان» در آغاز بندها محذوف است اما تکرار آن در ذهن خواننده، اقتدار نویسنده و درجه پای‌بندی او به حقیقت گزاره‌ها را مورد تأکید قرار می‌دهد. نویسنده از اوضاع شهر آگاهی دارد و این آگاهی را به مخاطب نامه‌اش انتقال می‌دهد تا در روش حکومت‌داری خود تجدید نظر کند.

در این نامه، نحو ایدئولوژیک با صورت‌بندی‌هایی از قبیل بسامد بالای وجه امری و وجه شناختی قطعی، کاربرد عناصر شدت‌بخشی مانند قیده‌های تأکید «قطعاً و یقیناً» و سوگندهایی مانند «به حق خدای عزّ و جلّ» و «به حق آن پدر شهید تو» که به صورت متمم قیدی به کار رفته‌اند، نمود پیدا کرده و بیانگر باور مسلّم و قطعی نویسنده نسبت به موضوعاتی است که مطرح نموده است. او با موضع‌گیری قاطعانه توانسته زبان را به عنوان ابزاری بر ضدّ قدرت حاکم به کار ببرد.

در دیگر نامه‌هایی که به وزرا و ارکان دولت نوشته (رک: غزالی، ۱۳۳۲: ۵۳-۶۱)، بررسی انواع وجه نشان می‌دهد که بسامد وجه اخباری بالاست. چون این وجه بیانگر وقوع یا عدم وقوع قطعی یک رویداد است، بسامد بالای آن سبب قطعیت بالای متن و قاطعیت نویسنده می‌شود. بنابراین در این نامه‌ها همانند نامه‌ای که به فخرالملک نوشته، نویسنده از موضع اقتدار نامه می‌نویسد و صاحبان قدرت را مورد خطاب قرار می‌دهد با این تفاوت که در نامه مذکور بسامد وجه امری بالا بود و در این نامه‌ها بسامد وجه اخباری بالاست. نویسنده تجربیات، باورها، احساسات و نگرانی‌ها، و گزارش اوضاع و احوال شهرها و رعیت را در قالب گزاره‌های خبری به اطلاع وزیران، امرا و ارکان دولت می‌رساند.

۳-۲. بررسی ساخت‌های وجهی در نامه به عالم دینی

مخاطب نامه شماره ۳ «ابن عالمی»، یکی از علمای دینی روزگار غزالی است که با او مکاتبه داشته است. این نامه را غزالی در موقعیتی نوشته که عده‌ای از علما، دین را وسیله کسب دنیا ساخته بودند. در این نامه، سعی شده مخاطب آگاه شود تا در این دام گرفتار نشود. غزالی در *احیاءالعلوم* از وضعیت علوم دینی شکایت دارد و می‌نویسد:

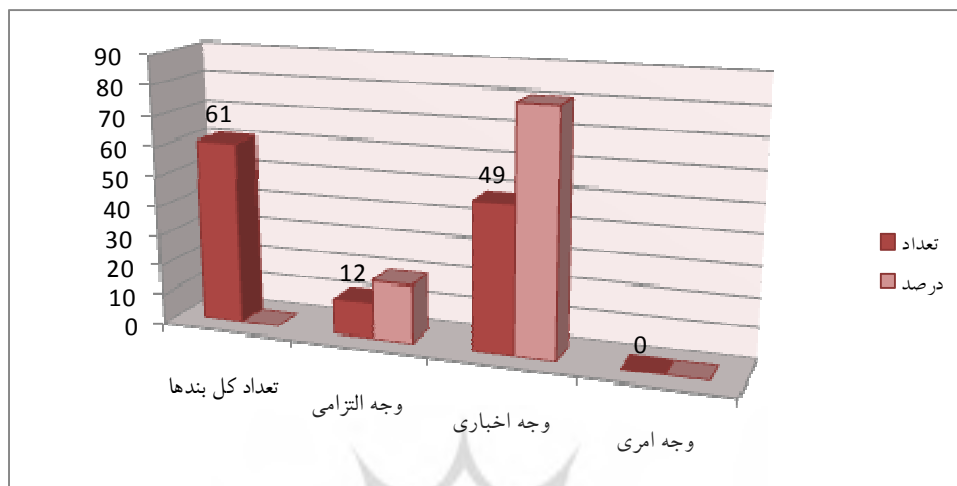
«و بدین موجب علم دین مندرس شده است و معالم یقین منظمس گشته و به خلق چنان نموده‌اند که اقسام علم از سه بیرون نیست: یکی فتوای احکام که قاضیان به کمک آن طرفین دعوا را از یکدیگر جدا می‌کنند و دوم جدل که فخرفروشان آن را چون زرهی به تن می‌کنند تا بر طرف مقابل غلبه یابند و او را محکوم کنند و سوم سخنان میان‌تهی آراسته‌ای که واعظان بدان عوام را می‌فریبند... اما علم طریق دیگری است که صالحان پیشین بدان رفته‌اند. آنچه خداوند پاک آن را فقه و حکمت و علم و ضیاء و نور و هدایت و رشد خوانده از میان مردم رخت بریسته و کاملاً فراموش شده است» (غزالی، ۱۳۷۴: ۱۶-۱۷).

و در شکوه از عالمان روزگارش می‌گوید:

«لکن امروزه طمعهای گوناگون دهان علما را لجام زده است و لذا سکوت پیشه کرده‌اند و اگر هم چیزی بگویند و حق علم خود را ادا کنند روی سعادت را خواهند دید. چرا که فساد مردم در گرو فساد شاهان است و فساد شاهان معلول عالمان و فساد عالمان نیز معلول غلبه حب و جاه است و هرکه دوستی دنیا بر او ظفر یابد، ارذال را نیز نمی‌تواند امر به معروف کند چه جای اکابر» (همان).

از بررسی انواع وجه در متن این نامه، نتایج زیر به دست می‌آید:

نمودار ۲-۵: توزیع فراوانی ساخت‌های وجهی در نامه به عالم دینی

همان‌طور که در نمودار دیده می‌شود، در متن این نامه بسامد وجه اخباری بالاست. این بسامد بالا نشان می‌دهد که میزان پایبندی نویسنده به حقیقت گزاره‌هایی که بیان می‌کند بسیار است. او در این گزاره‌ها، باورها و احساسات و نگرانی‌هایش و نیز حقایقی را که خود به آن ملتزم است، به فردی از عالمان دینی گوشزد می‌کند و خاطر نشان می‌شود که «خطر جمع فضل و علم بیشتر از خطر مال است»، «علم از دین است چون وسیلت دنیا سازند از جمله کبایر باشد»، «دنیا را برای دین آفریده‌اند نه دین را برای دنیا، دنیا تبع است و خادم و دین متبوع و مخلوم» و «این مصیبتی است جمله علما را». اما در این نامه، وجه امری کاربردی ندارد.

بررسی انواع وجه در بافت علوم دینی (رک: غزالی، ۱۳۶۲: ۶۳-۷۱) نشان می‌دهد که همانند نامه به ابن عالمی، بسامد وجه اخباری در این گونه نامه‌ها بالاست؛ از آنجا که وجه اخباری بیانگر وقوع یا عدم وقوع قطعی یک رویداد است، بسامد بالای آن سبب قطعیّت بالای متن شده است. او در این گزاره‌ها باورها، احساسات و نگرانی‌هایش و نیز حقایقی را که خود به آن ملتزم است، به ائمه و فقهای دینی گوشزد می‌کند و یادآور می‌شود که «صمیم دل ذکر را مسلم بود و دیگر ضرورات به ظاهر دل می‌گذرد و همگی دل به هیچ چیز ندهد الا به ذکر حق تعالی» (همان: ۶۴)، «... در علم فقه و ادب درجه کمال دارد ایستادن بر مدارج فضل کار عاجزان است (وجه اخباری). باید که به علمی که اعلی درجات علوم است ترقی کند و از فرض کفایت روی به فرض عین آرد و از علمی که بیش‌تر روی در خلق دارد با علمی

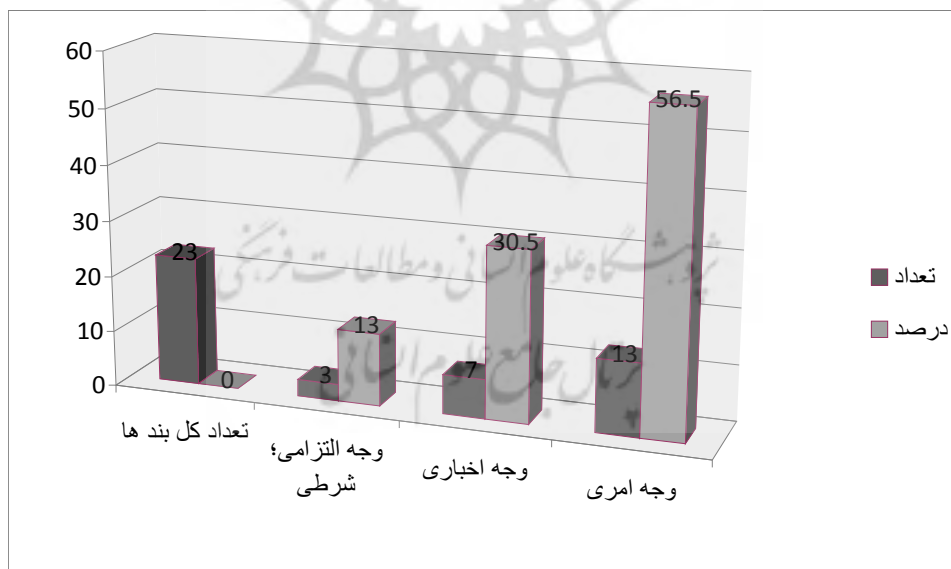
انتقال کند که جملگی آن روی در آخرت دارد (وجه التزامی)» (همان) و «شعب و مقامات راه هرچند بسیار است لیکن جمله آن از دو ورق بیرون نیست، اول ورق معاملات است و دوم ورق معرفت و معاملت مقدمه معرفت است و بدایت معاملت لقمه حلال است و نهایت معاملت اخلاص در جمله اعمال» (همان: ۶۹) و ...

کاربرد دیگر وجه اخباری در این نامه‌ها، اعلام آگاهی نویسنده از حال و روز مخاطب است مانند: «پیوسته تنسم اخبار وی می‌رفت و باکبابی که کرده بود بر تحصیل و اقبالی که مساعدت می‌کرد در مواظبت اعتداد و استبشار تمام حاصل می‌آمد ...» (همان: ۶۴).

۲-۴. بررسی ساخت‌های وجهی در نامه به پدر یکی از شاگردان غزالی

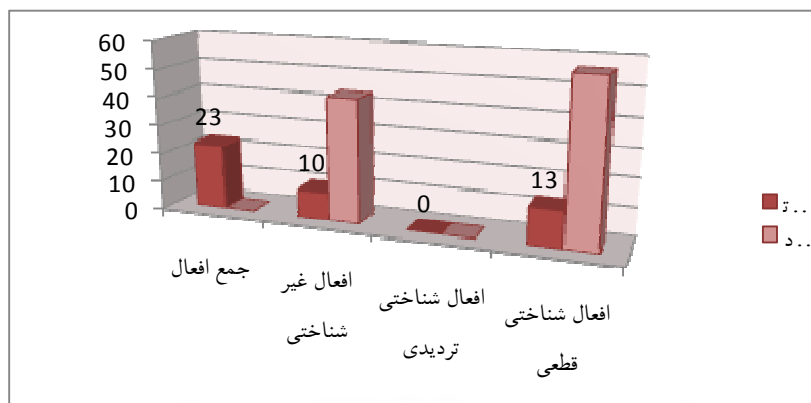
مخاطب نامه شماره ۴، پدر یکی از شاگردان غزالی است که انتظار بازآمدن فرزند خود را به وطن (به منظور صله رحم) داشت اما غزالی پدر را ترغیب کرده که او را به طلب دانش و تقوی رها کند و اسباب فراغت خاطرش را فراهم نماید. از بررسی انواع وجه در متن نامه، این نتایج به دست می‌آید:

نمودار ۲-۶: توزیع فراوانی ساخت‌های وجهی

کاربرد ۵۶٫۵٪ وجه امری در متن نامه، نشان‌دهنده قاطعیت بالای نویسنده در بیان گزاره‌هاست. نویسنده در این نامه، نظرات و عقاید خود را در جایگاه استاد علوم دینی، با فعل شناختی قطعی «دانستن» و در وجه امری «بدان» بیان کرده است.

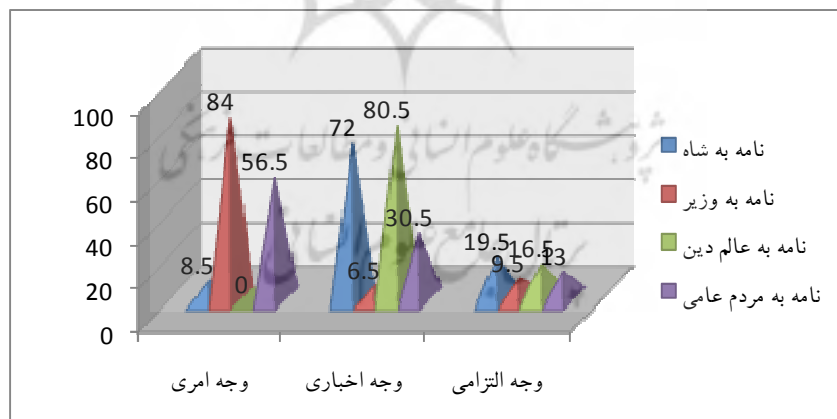
نمودار ۲-۷: توزیع فراوانی افعال شناختی در بافت طبقه عامه

به کارگیری ۵۶,۵٪ وجه شناختی در نگارش نامه، نشان‌دهنده آگاهی و یقین نویسنده درباره موضوع مطرح در نامه است. او با اطمینان کامل می‌داند که از «هزاران اندک بود که روی به تحصیل آورند و روی از اشغال اعمال دنیوی بگردانند و از آن طبقه که توفیق یابند و روی به علم آورند اندکی باشند که قریحت و فهم ایشان مهیا بود ادراک غوامض علوم را...».

نمودار مقایسه‌ای زیر، تفاوت‌های بسامد انواع وجه را در نامه‌های مورد بررسی نشان می‌دهد:

نمودار ۲-۸: مقایسه فراوانی ساخت‌های وجهی در چهار نامه

این نمودار نشان می‌دهد که در نامه به عالم دین و شاه، بسامد وجه اخباری بالاست؛ از آنجا که وجه اخباری بیانگر وقوع یا عدم وقوع قطعی یک رویداد است، بسامد بالای آن سبب قطعیت متن و قاطعیّت

نویسنده شده است. همچنین در این نمودار نشان داده شده که بالاترین درصد وجه امری (۸۴٪) در نامه به وزیر آمده است. این امر با وظایف گسترده وزیر در ارتباط با امور رعیت و مسائل مذهبی تناسب دارد و نشانه اقتدار نویسنده به عنوان یک عالم دینی زاهد و مدرس صاحب‌نام در مدارس نظامیه بغداد و نیشابور است. در *طبقات الشافعیه*، او «در میان امامان شافعی در تصنیف و تحریر و تحقیق یگانه شمرده شده» (ابن کثیر، ۲۰۰۴: ۵۱۰) و ابن خلکان درباره او گفته است:

در نیشابور نزد امام الحرمین جوینی به کسب علم اشتغال ورزید و چندان تلاش کرد تا از بزرگانی شد که استاد بدان‌ها اشاره می‌کرد، در این هنگام شروع به نوشتن کرد و استادش به وجود او شاد بود و تا زمان درگذشت استاد همراه او بود. سپس از نیشابور به لشکرگاه سلطان رفت و نظام‌الملک را دیدار کرد، وزیر مقدم او را گرامی داشت و بسیار به او توجه می‌کرد. در بارگاه وزیر گروهی از اهل فضل و دانش بودند، بین غزالی و آن‌ها جدل و مناظره‌هایی برگزار شد و بر آن‌ها غلبه کرد و مشهور گردید. سپس وزیر تدریس نظامیه بغداد را به او واگذار کرد. در جمادی‌الاول سال ۴۸۴ به تدریس مشغول شد، اهل عراق از او شگفت‌زده شدند و منزلت او نزد آنان بالا گرفت (۱۹۷۲: ۲۱۶).

موقعیت علمی و اجتماعی غزالی موجب شده تا او در مقابل وزیران که گشادویست امور به دست آنان بوده و صاحبان اصلی قدرت در دولت سلجوقی به حساب می‌آمدند^(۳)، از موضع اقتدار سخن بگوید و از طرف دیگر همین شیوه سخن گفتن بر اقتدار او می‌افزوده است. به عبارت دیگر، قطعیت بالای متن در نامه‌نگاری غزالی در حالی که متأثر از موقعیت غزالی به عنوان عالم صاحب‌نام دینی و فقیه بزرگ شافعی است، بر افزایش اقتدار او نیز تأثیرگذار است.

در مقابل درصد صفر وجه امری در بافت علوم دینی، نحو محافظه‌کار را در نامه عالم دین برجسته می‌کند. با وجود این، اقتدار غزالی در میان فقیهان روزگارش قابل توجه است. او فقیهان را از این که تنها به «فقه دنیا» (آداب نماز، زکات، حلال و حرام و ...) اشتغال دارند و از «فقه دینی» (پرهیز از بخل، بطر، ریا، عجب، مکر، مداهنه، طول امل و قسوت دل و پرداختن به صدق، اخلاص، قناعت، توکل، ورع و ...) غافل‌اند، سرزنش می‌کند:

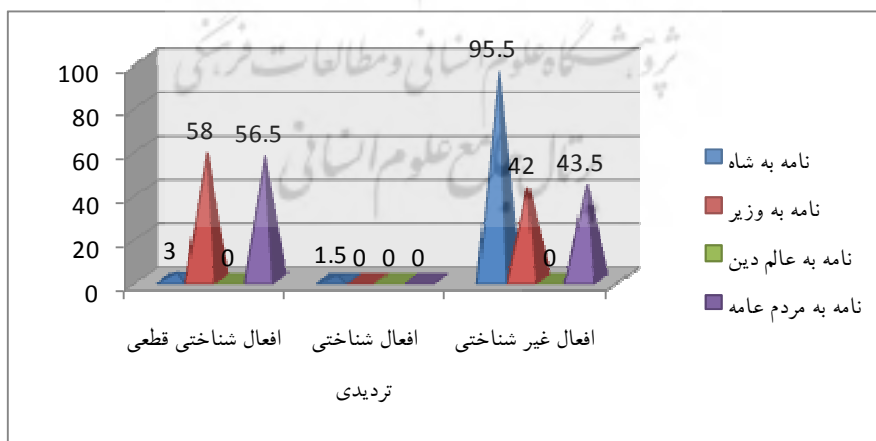
در این روزگار هیچ‌کس به شناختن آفات اعمال اقبال نمی‌کند. همه مردم این علوم را مهجور نهاده‌اند و رفته‌اند تا در خصومت‌هایی که زاده شهوات است داوری کنند و می‌گویند فقه همین است و علم به آفات

را که فقه حقیقی است از زمره علوم بیرون کرده‌اند و یکسره به فقه دنیا مشغول شده‌اند. در حالی که فقه دنیا اگر حسنی دارد این است که دل از عناصر بیگانه و غفلت‌آور بپیراید تا به فقه دین پردازد و فقه دنیا به واسطه این فقه دیگر است که در زمره علوم دینی محسوب می‌شود (غزالی، ۱۳۷۵: ۴۰۱).

به نظر می‌رسد که نویسنده خود را ملزم به رعایت و جهت‌عالمان دینی (افراد هم‌طبقه خود) نموده، از دادن دستور مستقیم به آن‌ها خودداری کرده و پیشنهادهای خود را در قالب فرایند اسنادی بیان کرده است. همچنین نحو محافظه‌کار می‌تواند به دلیل رقابت‌های منفی، تعصب‌ها و جهالت‌هایی باشد که در بین عالمان و فقیهان روزگار غزالی رواج داشته؛ تنگ‌نظری‌ها و جزم‌اندیش‌هایی که گاه بزرگان ما و از جمله اهل تصوف را به کام مرگ کشانده است. در نامه اول غزالی دیدیم که او را نیز متهم به کفر و الحاد نموده‌اند، لذا به نظر می‌رسد که او در نوشتن نامه به افراد هم‌طبقه خود ملاحظه این امر را تذکر داده است. ۸,۵ درصد وجه امری در نامه به شاه نیز قابل توجه است زیرا پادشاه در بالاترین درجه هرم قدرت جای دارد و به‌کارگیری وجه امری در نامه به شاه، هرچند اندک، نشانه اقتدار نویسنده است و بالأخره ۵۶,۵٪ وجه امری در بافت طبقه عامه با توجه به موقعیت اجتماعی نویسنده و مخاطب طبیعی به نظر می‌رسد.

نمودار مقایسه‌ای وجه شناختی در چهار نامه، نتایج زیر را نشان می‌دهد:

نمودار ۲-۹: مقایسه فراوانی افعال شناختی در چهار نامه

مؤلفه معنادار این نمودار مربوط به نامه وزیر است با ۵۸٪؛ درصد بالای وجه شناختی قطعی در کنار درصد بالای وجه امری مجموعاً تقویت‌کننده موضع اقتدار نویسنده در مقابل نهاد قدرت است.

نتیجه‌گیری

نتایج حاصل از این پژوهش نشان‌دهنده قطعیت بالای متن و قاطعیت نویسنده در برابر نهاد قدرت است و بدین ترتیب فرضیه تحقیق تأیید می‌گردد. بالاترین درصد وجه امری (۸۴٪) در نامه به وزیر آمده است؛ این امر با وظایف گسترده وزیر در ارتباط با امور رعیت و مسائل مذهبی تناسب دارد و نشانه اقتدار نویسنده به‌عنوان یک عالم دینی زاهد و مدرس صاحب‌نام در مدارس نظامیه بغداد و نیشابور است. موقعیت علمی و اجتماعی غزالی موجب شده تا او در مقابل وزیران که گشادوبست امور به دست آنان بوده و صاحبان اصلی قدرت در دولت سلجوقی به حساب می‌آمدند، از موضع اقتدار سخن بگوید و از طرف دیگر همین شیوه سخن گفتن بر اقتدار او افزوده است. به عبارت دیگر، قطعیت بالای متن در نامه‌نگاری غزالی در حالی که متأثر از موقعیت غزالی به‌عنوان عالم صاحب‌نام دینی و فقیه بزرگ شافعی است، بر افزایش اقتدار او نیز تأثیرگذار است. درصد بالای وجه شناختی قطعی در کنار درصد بالای وجه امری مجموعاً تقویت‌کننده موضع اقتدار نویسنده در مقابل نهاد قدرت است. ۸۵٪ درصد وجه امری در نامه به شاه نیز قابل توجه است زیرا پادشاه در بالاترین درجه قدرت جای دارد و به‌کارگیری وجه امری در نامه به شاه، هرچند اندک، نشانه اقتدار نویسنده است و بالاخره ۵۶٫۵٪ وجه امری در بافت طبقه عامه با توجه به موقعیت اجتماعی نویسنده و مخاطب طبیعی به نظر می‌رسد.

علاوه بر تأیید فرضیه پژوهش، نتیجه دیگری که از این تحقیق به دست می‌آید این است که در بافت علوم دینی نحو محافظه‌کار برجسته است. درصد صفر وجه امری در این نامه‌ها نشان می‌دهد که نویسنده خود را ملزم به رعایت وجهه عالمان دینی (افراد هم‌طبقه خود) نموده، از دادن دستور مستقیم به آنها خودداری کرده و پیشنهادهای خود را در قالب فرایند اسنادی بیان کرده است. همچنین نحو محافظه‌کار می‌تواند به دلیل رقابت‌های منفی، تعصب‌ها و جهالت‌هایی باشد که در بین عالمان و فقیهان روزگار غزالی رواج داشته؛ تنگ‌نظری‌ها و جزم‌اندیشی‌هایی که گاه بزرگان ما و از

جمله اهل تصوف را به کام مرگ کشانده است. در نامه اول غزالی دیدیم که او را نیز متهم به کفر و الحاد نموده‌اند، لذا به نظر می‌رسد که او در نوشتن نامه به افراد هم‌طبقه خود ملاحظه این امر را داشته است.

یادداشت‌ها

۱- در شماره ۱ جدول از «گیون، ۲۰۰۱: ج ۲، ۲۸۷-۲۹۵» و در شماره ۲ از «سیمپسون، ۱۹۹۳: ۸۶-۸۸» استفاده شده است؛ هر دو به نقل از «آقاگل‌زاده، ۱۳۸۵: ۱۹۹» است.

۲- در سبک‌شناسی پیکره‌ای، پیکره متن با استفاده از رایانه و روش‌های آماری تجزیه می‌شود.

۳- عالی‌ترین دیوان سلجوقیان یعنی دیوان اعلی، متکی بر نظامی بود که در زمان خلافت عباسی توسعه یافته بود. این دیوان به چهار دیوان معتبر تقسیم می‌شد که عبارت بودند از: ۱- دیوان انشا و طغرا (معروف به دیوان رسایل که در رأس آن طغرای معروف به منشی الممالک قرار داشت ۲- دیوان زمام و استیفا به سرپرستی مستوفی الممالک ۳- دیوان اشراف الممالک تحت نظر مشرف الممالک ۴- دیوان عرض (معروف به دیوان جیش) که عارض سرپرست آن بود. وزیر ریاست دیوان اعلی را بر عهده داشت. او مستقیماً از سوی سلطان انتخاب می‌شد و هنگامی که سلطان می‌مرد یا تغییر می‌کرد، وزیر و اطرافیان او نیز عزل می‌شدند. وظایف عمومی وزیر نظارت کلی بر جریان امور از سوی سلطان و به‌ویژه افزایش تولیدات کشاورزی و رفاه حال مردم به منظور ارتقای عایدات بود. وزیر علاوه بر وظایف خود در دیوان اعلی، اغلب اوقات در دیوان مظالم هم حضور می‌یافت که محکمه‌ای برای رفع ظلم و ستم از رعایا بود. وزیر بر نهاد مذهبی نظارت داشت و این نظارت به خاطر پیوند بین اختلافات مذهبی و مخالفت سیاسی و به دلیل عایدات قابل توجهی بود که از راه اوقاف حاصل می‌شد. بالاخره وزیر در مقام خدمتگزار شخصی سلطان، روابط بین سلطان و سایر حکام و خلیفه را هدایت می‌کرد (لمبتن، ۱۳۷۲: ۳۸-۳۹).

کتابنامه

- ابن اثیر، عزالدین ابوالحسن. (۱۹۶۷). *الکامل فی التاریخ*. بیروت: دار الکتب العربی.
 ابن خلکان، احمد بن محمد. (۱۹۶۸-۱۹۷۲). *وفیات الاعیان*. قاهره: مکتبه نهضة مصر.
 اصفهانی، بنداری. (۲۵۳۶). *تاریخ سلسله سلجوقی*. ترجمه محمدحسین جلیلی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

- پهلوان نژاد، محمدرضا؛ وزیرنژاد، فائزه. (۱۳۸۸). «بررسی سبکی رمان «چراغ‌ها را من خاموش می‌کنم» با رویکرد فرانشس میان‌فردی نظریه نقش‌گرایی». *ادب پژوهی*. بهار و تابستان، صص ۵۱-۷۷.
- راوندی، محمد بن علی بن سلیمان. (۱۳۳۳). *راحت‌الصدر و آیه‌السرور در تاریخ آل سلجوق*. تصحیح محمد اقبال. تهران: علمی.
- غزالی طوسی، محمد. (۱۳۶۲). *مکاتیب فارسی غزالی: فضائل الانام فی رسائل حجة الاسلام*. تصحیح عباس اقبال. تهران: امیرکبیر.
- لمبتن، آن. (۱۳۷۲). *تداوم و تحول در تاریخ میانه ایران*. تهران: نی.
- نیشابوری، ظهیرالدین. (۱۳۳۲). *سلجوقنامه*. تهران: کلاله خاور.

- Fowler, Roger. (1986). *Linguistic Criticism*. Oxford University Press .
- Fowler, Roger. (1985). Power. In T. A. Van Dijk (ed). *Handbook of Discourse Analysis* .
- Halliday, M. A. K. *An Introduction to Functional Grammar*. Arnold: 1987. (2nd ed. 1994: PP. 342-367)
- Nuyts, Jan. (2005). "Modality: Overview and linguistic issues" in *The Expression of Modality*. (ed.) William Frawley. (New York and Berlin: Mouton de Gruyter. 2005 .
- Klaiman, A. H. (1991). *Grammatical Voice*. Cambridge studies in Linguistics. Cambridge University Press .
- Leech, G. N. and Short, M. (1981). *Style in Fiction*. London: Longman .
- Simpson, P. (1993). *Language, Ideology and Point of View*. London: Routledge.
- Toolan, Michael (1988). *Language in Literature: An Introduction to Stylistics*. London: Arnold